

«Աբխազեր, Հայոց մարզպան, եւ մա-
«նուն Համզէ, որք էար ամենայն տամբ
«եւ տոհմիւ հաւատարիմը տերանց մերոց,
«եւ նահատակեալ ի վերա տանս Հայոց.
«աշխատութեամբ եւ արեամբ մեր եւ որդ-
«ւոց մերոց, եւ զանձուց առատութեամբ,
«եւ ամենայն հնարիւք, խնդրէաք ըզ-
«խաղաղութիւն աշխարհիս եւ զհաստա-
«տութիւն եկեղեցեաց. շինեցաք եւ այլ
«բազում հեկեղեցիս եւ վանորայս. բայց
«գտեղի հանգստեանս մերոյ՝ առաւել պա-
«տուով մեծացուցաք եւ լիացուցաք ամե-
«նայն գոյիւք, լերամբք եւ դաշտաւք. ա-
«ւանդեցաք ի սա՝ գեղս եւ ագարակս գան-
«գազինս...»:

Մի եւ նոյն պատին վրայ կը կարդանք
նաե հետեւեալ կարեւոր արձանագրութիւնը.

«Շնորհիւն Աստուծոյ, ես՝ Մարիամ,
«Ափխազաց եւ Հայոց թագուհի, դուստր
«մեծին Սենեքերիմա, եւ թոռն Գագկա,
«Հայոց արքայի, որ ետու զՏարուս ի
«սուրբ եւ ի տիեզերական ուխտս Մար-
«մաշէն, առաջնորդութեամբ հաւր Սոսթե-
«նիսի, վասն Գագկա՝ իմ պապոյն՝ մե-
«ղաց թողութեան, եւ կատային, իմ հան-
«կանն...»:

Այս արձանագրութեան մէջ յիշուած
Մարիամը՝ Վասպուրականի վերջին թա-
գաւոր Սենեքերիմ Արծրունիի աղջիկն է,
որ մօր կողմանէ թոռն է Գագկա եւ կա-
տրանիդէի (կատայի)՝ Ղուստի՝ ասոր վրայ
յինւով է, անշուշտ, որ Մարիամ ինքզինք
«Ափխազաց եւ Հայոց թագուհի» կ'անուանէ:

Պահլաւունեաց եկեղեցաւորութեան ա-
պացոյց է նաե Բագնայրի (Ղօզլիշա) Ս.
Աստուածածին եկեղեցիին շինութիւնը, զոր
կատարած է վերոյիշեալ վահրամ սպա-
րապետի որդիներէն մին՝ Սմբատ Մագիւս-
տրոս, մօտաւորապէս 1000 թուականին:

Կ. Յ. ԲԱՍՄԱԶԵԱՆ

(Շարունակելի)

ՀՆԱԽՈՍԱԿԱՆ

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ԳՈՎ

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

(Շար. տես Բազմ. էջ 237)

6. — Ոսկեղարը դպրոց կը կոչէ միշտ
ուսումնաւարներ, ինչպէս տեսանք Փաւստո-
սի եւ Փարպեցւոյն վկայութեանց մէջ¹, եւ
զոր շատ յաճախ կը գործածէ նաե Ոս-
կերերանի թարգմանիչը², Յաճախապա-
տումը³, եւ այլք, ուր Մով. Կալանկա-
տուացին է դարուն՝ կը գրէ դպրոցատուն՝
իւր արմատն է դպիւր, պարսկերէնէ ծա-
գած⁴, որ կը նշանակէր գրիչ եւ ընթեր-
ցող⁵, եւ միանգամայն աշակերտի իմաստով
ալ գործածուած է⁶, եւ կոչուած նաե այս
երկրորդ բառով⁷: Տեսանք նոյնպէս դը-
պրոքիսեւածանցը՝ նշանակութեամբ լեզուի⁸
եւ գիտութեանց, ինչպէս «քրիստոսական
դպրութիւն» եւ այլն⁹, Հետեւաբար դպրոցն
էր վայրը՝ գրել, կարդալ, գիտութիւն ու
լեզուներ ուսանելու, զոր ժի դարը կը
կոչէր նաե վարժարան¹⁰, եւ ժի ու ժի-
ղարք՝ դաստառն¹¹, հանելով «դաս» բա-
ռէն՝ զոր պիտի տեսնենք քիչ յետոյ:

Ինչ ձև ունէր այդ վայրը՝ Գիտենք՝ որ
Հռովմայեցւոց ըով ծածկարան մ'էր պար-
զապէս՝ շուրջանակի բաց, եւ Յոյնք փո-
ղոցի մէջ կ'ուսուցանէին¹²: Դ-է դարերու
մեր գիշերօթիկ դպրոցները չէին կրնար
բնականաբար աղոնց պէս կէս կամ ամ-
բողջովին բացօթեայ լինել, որովհետեւ
միանգամայն բնակարան էին աշակերտաց:

1. Աստ՝ 237, 240. — 2. Ոսկ. Թղթ. Ա, 569-71
ևն. — 3. Յեթ. 57. — 4. Կաղ. 39. — 5. Թեթ.
146. — 6. Եթ. Գ, 12. Սոփ. Բ, 183, ևն. — 7.
Մանգ. 27. — 8. Անդ. 93. Կոր. 27 ևն. — 9. Աստ՝
238. — 10. Աղթ. 42, 626. — 11. Աստ՝ Կոր. 8. —
12. Անդ. Եթար. 300. — 13. Cabr. Ecole, 1732-33.

Նոյնպէս Հայաստանի խիստ ձմեռը չէր ներեր անպատասպար վայրերու մէջ հաւաքումը նոյն իսկ ցերեկը միայն: Արդէն ըստ Եղիշէի՝ ըստանայր առանձնական դպրոցները կը բռնէին յայտնապէս «ի տունս իւրեանց»¹. ուրեմն ոչ փողոցաց մէջ, Այսու հանդերձ անկարելի չէ՝ որ ամառ ժամանակ ուսումը բացօթեայ աւան, դուռը ջերմութեան պատճառաւ Յայտնի է՝ զոր օրինակ՝ Փարպեցւոյն վարդապետին ալ «ի հրապարակս եւ ի փողոցս»², եւ այլոց՝ «ի մէջ բազմամբոյ հրապարակաց»³, որոց հաւանքէն կը հետեւէին նաեւ մանկանց ուսուցիչները:

7. — Աշակերտը իրենց հասակին ու զարգացման ստորձանիւն համեմատ կը բաժանուէին դասերու՝ կամ խմբերու, որոց զատ զատ կը խօսէր ուսուցիչը:

Ամէն դպրոց իւր առանձին վարիչն ունի՝ որ դպրապետ կը կոչուի, իւր զեռիս դպրաց կամ աշակերտաց: Տրբատ իւր ժողովել տուած մանկանց բազմութեան վրայ կարգել կու տայ «հաստարիմ դպրապետս», կ'ըսէ Աղաթանգեղոս⁴: Ոսկերբերանի թարգմանիչը նոյն բառը կը գործածէ՝ ուր մեկնիչը Հրէից ժողովուրդը նմանցնելով մանկանց՝ կ'ըսէ. «որոց դպրապետ ի վերայ զՄովսէս կացոյց» Աստուած⁵, ուր յոյն «քերականագէտ» (գրամատիստէս) կ'ըսէ, եւ կը նշանակէր տարրական դպրոցի ուսուցիչ⁶: Նոյն թարգմանիչը վարդապետ ալ կը կոչէ (յն. դիդակաստ) = վարժապետ), ակնարկելով նոյն Մովսիսի եւ ուրիշ դպրապետաց⁷, եւ որ ընդհանուր իմաստով կը նշանակէ եւ կը կոչուի նաեւ ուսուցիչ⁸: Դպրապետն իւրաքանչիւր դպրոցի մէջ մէկ հոգի կը լինէր. բայց իւր լուծը թիթեցնելու համար՝ զարգացած աշակերտները կ'օգնէին անոր՝ նորեկ մանկանց ուսուցման մէջ, կ'աւանդէ Ոսկերբերան⁹:

Հետաքրքրական է Աղուանից վաչագան թագաւորն է դարուն, — որոյ օրինակը մեր միտքը կը տանի նաեւ Հայաստանի վարժարանները, — որ դպրոցներ կը հիմնէ. եւ ինքն իսկ, կ'ըսէ Կաղանկաւ տուացին, «նստեալ ի դպրոցատանն», կախարդաց ու քրմաց զաւակներն իւր շուրջ կը շարէր՝ «բակ առեալ բազմութեան յոյժ». ոմանց ձեռքը գրուած մը կու տար, ոմանց պնակիտ, եւ ամենուն միանգամայն կը հրամայէր «մեծաձայն կարգալ». եւ ինք, կը յարէ պատմիչը, աւելի կ'ուրախանար այդ տեսարանն՝ ըսն թէ մեծ աւար մը ձեռք բերած լինէր¹¹: Այդ միաբերան կարողացնելու սովորութիւնս այնքան բնական էր, որ՝ աւելորդ է ըսել՝ մեր ցով ալ կար:

Բայց սովորական էր, մանաւանդ թէ ստիպողական, յատկապէս սկսնակաց համար՝ առանձին կարդացնելն ալ: Ի սկզբբան, կ'ըսէ Մանդակունին, անոնք զգին անունն անգամ չէին կարող կրկնել, այլ «խեցխեղեփօք» կամ կիսահնչուն գրելով ու «կիսանուն եւ քեկքեկելով» կ'արտաբերէին, մինչեւ որ վարժէին. եւ «ապա զիր զգրոյ կախելով» ուղիղ կարդային զհեղինայն¹²:

Կաղանկայտուացին յիշեց պնակիտը, որ ծանօթ էր նաեւ ոսկերարեան լեզուին մէջ, ու շատ յաճախ յիշատակուած Ոսկերբերանի թարգմանչէն¹³. Եւ կը ծագէր յունարէն պիւնակիտիոն հոմանշէն, որ էր քառակուսի փոքր տախտակ մը փայտեղէն, ծածկուած մոմի խաւով մը¹⁴: Ասոր վրայ կը գծէին գրչաւ, որոյ մէկ ծայրը սուր էր ու կը գործածուէր զրելու, եւ միւսը բուլթ՝ գրուածը շնջելու: Ասոր կ'աւանդէր Եփրեմ բացատրութեամբս. «Գծել եւ քերել ի քարտին կամ ի մոմի»¹⁵, Պրաւ. կային վրայ առաջին անգամ ուսուցիչը կը նշանակէր զադիսիստսն, կ'ըսէ Ոսկերբ.

1. Եղիշ. 40. — 2. Փրպ. 604. — 3. Յէթպ. 110. — 4. Կոր. 9. Աղթ. 626. — 5. Աղթ. 626. — 6. Ոսկ. Թղթ. Ա, 569. — 7. Cabbr. 1736. — 8. Ոսկ. Թղթ. Ա, 569, 570, 624. — 9. Յէթպ. 126. — 10.

Ոսկ. Թղթ. Ա, 624. — 11. Կոր. 39. — 12. Ման. 27. — 13. Ոսկ. Մթթ. Ա, 167, 168, 170. Թղթ. Ա, 570. — 14. Cabbr. 1754. Փիւլ. Մթ. 497. «Դոմ է Է պնակիտսն» որ զիւրու փրէրէ. — 15. Եփր. Գ, 104.

րան¹, — ինչպէս հասարակօրէն կը կոչուէր այդ դարուն այրուբներ մեր լեզուի մէջ², կամ հւնանգիրք³, գիրք⁴ կամ գիր⁵, գրեան⁶, տառք⁷ կամ դպրապիսն⁸, — և մանկունք կը սկսէին նախ ձեռքը կամ « զնշմարանս գրոցն » ուսանիլ⁹, մինչև որ կարդալ սովորէին: Եւ երբ սերտէին նախկին գրածը և կամ « եղծանէին », կը ջնջէր զայն ու նոր րան կամ նախկինը վերստին կը գրէր¹⁰: Յետոյ կը նշանակէր « անուանս », զորս աշակերտաց ալ գրել կու տար: և եթէ տեսնէր¹¹ թէ « չարաշար գրեալ է »¹¹, և կամ « ալ ընդ այրոյ խանգարս և կամակորս »¹², որ է իւր ուղածին պէս, բարկութենէն երբեմն պնաս կիտը գետին կը նետէր ու կը բեկանէր, որոյ համար մանկանց հայրերը չէին անգամ սրտմտիր¹³:

Պնակիտը կը գործածուէր այրուբների և նախնական ընթերցման վարժութեան. յետ որոյ ուրիշ ուսմանց համար¹⁴ աշակերտաց ձեռքը կու տային « գիրս ». և եթէ աշակերտ մը վարանէր կարդալ զայս, ուսուցիչը կը յիշեցնէր¹⁵ թէ « և ի պնակիտսն նոյն կայր »¹⁴:

Բնտ « տաւոյ զուսուռն » աշակերտաց, կը յարէ Ոսկերեւան, ասոնց պարտական էին « համարս տալ ». և դպրապետը կը սկսէր մի առ մի « խնդրել զհամարս » աւնոցմէ: Եւ որպէս զի աւելի քալ վարժէին զրին և իմաստին, փոխանակ կարգաւ յառջանալու՝ « ցան աստ անդ հարցանէր », որով և անոնց « ցան աստ անդ պահանջէին » կամ « հարցանէին »¹⁶ (կրաւ.), այս ինքն խառն ի խուռն: Վայ անոնց որ « չտային համարս ». անոնց բաժինն էր « գան ըմպել »¹⁷, այս ինքն ծեծ ուտել: Առ այս՝ մեր քով կը գործածուէր միտաւոր կամ խարազանը, որով Մանուէլ

Մամիկոնեան տանջեց Արտաւազդ պատանայն զլուխը, որ կ'ուզէր պատերազմի երթալ իրեն հետ¹⁷: Եղնկայ մէկ բացաւ, տրութենէն կը հասկանանք՝ որ մտրակը դպրոցին պատէն կախուած կը մնար միշտ, որպէս զի աշակերտը տեսնէին և զգոյշ գտնուէին: Դիւահարութիւնը, կ'ըսէ, « իւրեւ զմտրակ կախեալ ի մեծի տանս » ցուցանէ Աստուծոյ տեսչութիւն. զի հայեցեալ ընդ այն բազմաց՝ ամփոփեսցին և մտցնեն երկիւղել ընդ Աստուծոյ հնազանդութեամբ¹⁸:

Կը պատահէր՝ որ մանուկը խեղութիւն գործէր դպրոցին մէջ. այն ժամանակ հետեալ հնարագիտութեան կը դիմէին: Հայրը կ'երթար ու « սպառնայր » պատժել զայն չարաշար կամ « սպանանել ». և ուսուցիչը կը միջնորդէր և իւր վրայ կ'առնէր անոր ուղղութեան հոգն՝ ըսելով. « Յիս Թող, յայսմ հետէ ես եմ երաշխաւոր¹⁹ ». Եւ մանուկը կը վախէր ու կը հպատակէր ուսուցչին: Հակառակ այսպիսի հնարից՝ եթէ մանուկը « շահ ինչ անտի ոչ շահէր », շատ անգամ կ'ամբաստանէին ուսուցիչը, և դպրոց փոխել կու տային²⁰, յուսալով՝ որ նոր ուսուցչին քով աւելի պիտի զարգանար:

Համարձակութեամբ խառնեցի մեր բաւուց հետ Ոսկերեւանի տուած յունական տեղեկութիւններ, արդէն կէս մը հայացած թարգմանչէն. նկատելով ոչ միայն անոնց ժամանակակցութիւնը, այլ նաև Հայոց և Յունաց կրթական սերտ աւրնչութիւնը, զոր պիտի նկատենք Դ զլսոյս մէջ, և որ կը պահանջէ դպրոցական կարգերու նմանութիւնն ալ անոնց միջև:

Հ. Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ

(Շարունջակելի)

1. Ոսկ. Թղթ. Ա, 569. 2. ստիգես, տարերք կամ տառք. — 3. Ոսկ. ՄԹԹ. Բ, 710, Կոր. 8. Մանդ. 27, ևն. — 4. Կոր. 8, 9, 10 ևն. Փրպ. 35-39, 41. Խոր. Գ, Ժբ, Ժգ. — 5. Ոսկ. ՄԹԹ. Ա, 168. Մանդ. 27. — 6. Փրպ. 41, 42, 44. Խոր. Գ, Ժգ. — 7. Փրպ. 41, 42. — 8. Խոր. Գ, Ժբ. Գ, Ժգ. — 9. Ոսկ. ՄԹԹ. Ա, 168.

— 10. Անդ. — 11. Ոսկ. Թղթ. Ա, 570. — 12. Ոսկ. ՄԹԹ. Ա, 168. — 13. Ոսկ. Թղթ. Ա, 570. — 14. Ոսկ. Թղթ. Ա, 570. — 15. Անդ. 2. « ցրեւ հարցանէր » — 16. Անդ. 2. « պատուհասել » — 17. Փրպ. 253. — 18. Կոր. 84. — 19. Ոսկ. Թղթ. Ա, 570, 571. — 20. Ոսկ. ՄԹԹ. Ա, 167.